

Millisena paistab meile nõukogude aeg?

Sirje Olesk, Tiina Saluvere

Nõukogude aeg Eestis jääb aastatega üha kaugemale minevikku. Kuigi meie seas on veel küllalt inimesi, kes seda mäletavad, kasvab üha suuremaks nende arv, kellel niisugune kogemus puudub. Nõukogude aeg Eestis kestis pool sajandit ja selle pika aja jooksul toimus olulisi muutusi. Nii võib eristada inimeste meenu- tustes üldise atmosfääri ja olmeliste raskuste või nende puudumise järgi Stalini, Hruštšovi ja Brežnevi aega. Oligi iseloomulik, et rahvasuus nimetati erinevaid ajajärke „valitseja” – kelleks oli NLKP peasekretär Moskvast – nime järgi. Kui vähe mõju oli kohalikel asehalduritel, näitab seegi, et kuigi ka EKP peasekretärid istusid oma kohal küllalt kaua, ei räägitud Eestis kunagi Karotamme, Kabinini või Vaino ajast.

See – elu ENSV-s – oli pikk periood, mille mentaalseid mõjusid võime tuvas- tada oma kaasajas praegu ja ilmselt veel kaua edaspidigi. Ajaloolased, etnoloogid, kirjanduse-, teatri- ja kultuuri-uurijad on perioodiga tegelnud möödunud kahe- kümne aasta jooksul üsna palju, kuid kindlasti mitte piisavalt. Igatahes jätkub edasisteks üksikuurimusteks probleeme ja materjale veel kauaks. Siinne ajakirja- number esitab taas rea üksikuurimusi, mis saavad lisaväärtuse just koos, sest võimaldavad lähiminevikku tajuda seotuna. Nii ongi ajakirja selle erinumbri eesmärgiks kirjeldada ja analüüsida nõukogude aega kui spetsiifilist ja terviklikku perioodi, kus nähtused olid omavahel seotud ja ülaltpoolt määratud. Ning need väljast- ja ülaltpoolt antud raamtingimused (tsensuur, inimeste jälgimine, defitsiidi- majandus jne) määrasid omakorda inimeste mõttemaailma ja arusaamist elust.

Ajaloolased on tänaseks üsna laiahaardeliselt käsitlenud eriti selle perioodi algust, samas näeme neid uurimusi järjepanu lugedes, kui heterogeenne on nii materjal kui üldkäsitluste laad. **Epp Annuse** sissejuhatav artikkel annab laia ülevaate neist probleemidest, millega sotsialismimaade lähimineviku uurijad kokku puutuvad. Suure hulga viimasel ajal ilmunud uuringute seast tõstab Epp Annus esile **David C. Moore**'i käsitlust postkolonialismist ja postsotsialismist, mille tõlke koos Annuse sissejuhatusega esitame oma rubriigis „Teooriavahendus”. Seeläbi oleme püüdnud anda eesti elu ja Eesti lähiminevikku käsitlevatele artiklitele laiemat rahvusvahelist fooni, mis peegeldab probleemide haaret ja tõlgendusvõimaluste paljusust. Vahepealsed artiklid tegelevad valdavalt „Eluga ENSV-s”, vaid üks käsit- lus põikab üle lahe Soome, kui **Sirje Olesk** seletab sealsete stalinistide aktiivsust 1970. aastatel ja selle järelmõjusid tänapäeva poliitikas ja kultuuris. Muud artiklid

on valitud nii, et „nõukogude elu” eripära oleks kirjeldatud võimalikult mitmekülg-
selt – garaažikultuurist (**Tauri Tuvikene**) teatriuudenseni (**Luule Epner**), rahva-
tantsust (**Sille Kapper**) koolinoorte elustiili analüüsini (**Airi Liimets**). Nii sisaldab
käesolev ajakirja erinumber erinevaid kultuuriuuringuid ühe spetsiifilise perioodi
kohta.

Eestis on praeguse seisuga avaldatud küllalt palju uurimusi nõukogude aja
alguse, selle kõige repressiivsema perioodi kohta, meenutagem Toomas
Karjahärmi, Helle-Mai Lutsu, Kaljo-Olev Veskimäe, Olaf Kuuli monograafilisi
käsitlusi¹, Tõnu Tannbergi koostatud ja Eesti Ajalooarhiivi toimetiste sarjas ilmu-
nud põhjalikke uurimusi sisaldavat kogumikku „Eesti NSV aastatel 1940–1953”²,
kui osutada vaid mõningatele. Märksa vähem on aga käsitletud järgmisi, „pehme-
maid kümnendeid”, eriti 1970.–1980. aastaid.

Lisaks ajaloolaste lähiajaloo uurimustele viitame siinkohal ka aine populaar-
semale esitusele. Lähiminevikku kujutavad lugejate jaoks meie meelest kõige
loetavamalt Eesti Vabariigis ilmunud inimeste mälestused ja elulood. Mõistetavalt
ilmus 1990. aastatel palju lugusid vangistustest ja küüditamistest. Inimeste
argipäeva kirjeldati kas ilukirjanduses või eluloovõistluste kogumike kaudu.
Osutagem siinkohal Rutt Hinrikuse koostatud „Eesti rahva elulugude” III köitele³
ning Enno Tammeri koostatud ja ajaleheüleskutsete vastustel põhinevale sarjale,
mis kannab tähenduslikku alapealkirja „Meie mälestused”⁴. Päris viimasel ajal on
samalaadseid raamatuid teiste sotsialismimaade vastavatest kogemustest haka-
tud ka eesti keelde tõlkima, olgu näiteks Peter Molloy intervjuudel põhinev
„Kommunismi kadunud maailm. Meenutusi igapäevaelust raudse eesriide taga”,
mis ilmus inglise keeles 2009. aastal ja tõlgiti eesti keelde 2010. Raamatu
eeltööna oli Molloy produtseerinud BBC-le samanimelise saatesarja, kus ta

1 Toomas Karjahärm, Helle-Mai Luts. Kultuurigenotsiid Eestis: kunstnikud ja muusikud 1940–
1953. Tallinn: Argo, 2005; Kaljo-Olev Veskimägi. Kuidas valitseti Eesti NSV-d. Tallinn: Varrak,
2005; Olaf Kuuli. Stalini aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940–1954). Tallinn: O.
Kuuli, 2007; Olaf Kuuli. Sula ja hallad Eesti NSV-s: kultuuripoliitikast 1953–1969. Tallinn: O. Kuuli,
2002.

2 Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja
Ida-Euroopa arengute kontekstis. Koost Tõnu Tannberg. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Tartu: Eesti
Ajalooarhiiv, 2007.

3 Eesti rahva elulood. III osa. Elu Eesti NSV-s. Koost Rutt Hinrikus. Eesti Kirjandusmuuseum ja
Ühendus Eesti Elulood. Tallinn: Tänapäev, 2003.

4 Nõukogude aeg ja inimene, Tallinn: Tänapäev, 2004; Nõukogude kool ja õpilane, Tallinn:
Tammerraamat, 2006; Nõukogude piir ja lukus elu, Tallinn: Tammerraamat, 2008; Nõukogude
armee ja eesti mees, Tallinn: Tammerraamat, 2010.

vahendas Ida-Saksamaal, Tšehhoslovakkias ja Rumeenias tehtud intervjuusid ja kogutud mälestusi. Raamat on huvitav just selle poolest, et seal meenutavad olnud aegu kõrvuti Vaclav Havel, Saksa Demokraatliku Vabariigi kõrged võimukandjad ja tavalised inimesed, kelle meenutused elust sel ajal neis riikides on väga erinevad. Niisama erinevad on ka sakslaste, rumeenlaste ja tšehhide-slovakide meenutused, sealhulgas need, kus möödunud aegu nostalgiliselt taga igatsetakse. Huvitava kombel leidub niisuguseid meenutusi saksa, slovaki või tšehhi autoritelt, kuid mitte ühegi rumeenlase mälestustes. Miks see nii oli, võib ehk mõista, kui lugeda saksakeelse rumeenia kirjaniku Herta Mülleri teoseid, kes esimese kommunistlikust diktatuurist kirjutanud autorina pälvis 2009. aastal Nobeli kirjandusauhinna.

„Elu ka nõukogude ajal oli elu,“ kirjutab oma blogis 2010. aastal eesti kirjanik Jaan Kaplinski ja seegi vaatenurk tasub rahulikku vaagimist ja inimlikul tasandil mõistmist. 20. sajandi II poole argielu Ida-Euroopas ootab ikka veel mõtestamist kui üks erandlik periood nende rahvaste ajaloos, mis sageli saab tähendusi juurde, kui selle taustale asetatakse inimeste kogemused 20.–21. sajandi vahetuse elust neis samades riikides. Ühine on selles ajaloos vähemalt see fakt, et kõikides neis riikides kukkus nn sotsialistlik režiim 1980.–1990. aastate vahetusel rahva tahtel väga ruttu ja suurte meeleavalduste saatel kokku. Molloy kasutab ühe oma peatüki motona siinmail vähetuntud ida-euroopa anekdooti: „Mis on kommunism? See on kõige pikem tee kapitalismist kapitalismi.“ Seda teed kirjeldavad järgnevas ajakirjanumbris **Kirsti Jõesalu** ja **Ene Kõresaar**, analüüsides privaatselt ja avaliku sfääri vahekordi ühe mehe kirjutatud töö-eluloo põhjal. Eesti identiteedi üks tugisammas on olnud laulupeod. Meie isamaalaulude staatust ja seisundit nõukogude ajal käsitleb **Kanni Labi**.

Nüüd, kus uues kapitalismis on elatud juba pea paarkümmend aastat, tõuseb kunagises „sotsialismileeris“ taas kapitalismi kriitika. Selle taustal võiks lähimineküsimuse analüüs aidata mõista kahte vastukäivat nähtust: esiteks seda, miks oli rahvaste rõõm nende režiimide langemise üle nii üldine kõigis idabloki riikides, ja teiseks, miks on ometi püsinud ja ajuti isegi teravnenud igatsus selle kunagise elukorralduse järele? Seega võiksime resümeerida, et sinne ajakirjanumber pakub erinevaid võimalikke vastuseid ühele lihtsale küsimusele – missugune elu oli nõukogude elu?

Nagu viitavad mitmed autorid, keda meile refereerib Epp Annus, peaksime sotskoolonialismi uurimisparadigma väljaarendamisel pöörduma üha rohkem inimese, üksikisiku poole. Suured süsteemid, suured inimkaotused, majanduslik ja rahvuslik rõhumine, küüditamised, mõrvad ja piinamised on muidugi tähtsad ja nendega on ka tegeldud. See, millega tuleks rohkem tegelda, on inimeste igapäe-

vane elu, mida vahendavad ulatuslikult publitseeritud elulood, mälestused ja intervjuud sellest ajast. Kusagile sinna suurte süstemaatiliste muutuste ja privaate argielu kujutamise vahele jäävad inimeste saatusi vormivad muutused, meie identiteeti kujundavad protsessid, nagu laulupeod ja rahvatants, aga ka kultuuri, s.t kirjandust ja teatrikunsti kujundav tsensuur ja muud viisid kultuuri suunamiseks (näiteks honoraripoliitika ja repertuaarivalik). Nimelt nende nähtuste kirjeldamise ja tõlgendamisega tegelevad selle kogumiku autorid.

Ikka veel vajab täpsustamist, kuivõrd Nõukogude Eesti kultuur, sealhulgas niisugused nähtused nagu luuleuudendus 1960. ja teatriuudendus 1960. aastate lõpul ja 1970. aastatel, oli spetsiifiliselt *nõukogude* ja kuivõrd rahvusliku kultuuri normaalparadigma. Ka need nähtused tuleks paigutada üldisesse konteksti. Sellega kaasneb aga kohe küsimus sel ajal toiminud kultuuriloojatest, kultuuri juhtidest ja autoriteetidest, kellena neil aastail Eestis vaadati Gustav Ernesaksa, Kaarel Irdi, Aadu Hinti, Juhan Smuuli ja paljusid teisi. Kaarel Irdi elusaatuse jälgedes võime näiteks endalt küsida, mismoodi muutus eesti kollektiivse mälu mentaalsus nende kümnendite jooksul, kui 1940. aastatel kas uhkuse või vihaga väljaõeldud sõnast „kommunist” sai 1970. aastateks neutraalne väljend „parteilane”, mis sel ajal tähendas ainukese lubatud partei, NLKP liiget, keda Eestis oli siis umbes 100 000. Parteiline kontroll eesti elu, sh kultuuri üle oli kindlasti olemas. Missugune see oli, sõltus meie meelest mõnevõrra, aga vahel ka päris palju konkreetsetest kultuurijuhtidest.

Selle konkreetse ajakirja teemanumbri kavandamise üks ajendeid oli 2009. aasta sügisel Tiina Saluvere korraldatud konverents „Kaarel Ird ja tema aeg” Irdi 100. sünniaastapäeva puhul Eesti Kirjandusmuuseumis, kus lisaks Irdi teatritööle oli palju juttu ka sellest ajast, mille keskel ta töötas ja mille tingimustega pidi arvestama. Nii on siinses ajakirjanumbris artikliteks vormunud Eve Annuki, Tiiu Kreegipuu, Luule Epneri ja Jaak Villeri toonased ettekanded ning rubriigis „Arhiivileid” kommenteerituna esitatatud üks Tiina Saluvere ettekande aluseks olnud arhiiviallikaist. **Eve Annuk** kirjeldab seni peaaegu käsitlemata honoraripoliitika põhimõtteid, **Tiiu Kreegipuu** vaatleb tsensuuripoliitika hoobasid. Sealjuures on meie autorid püüdnud astuda eemale „ohvri” ja „süüdlase” stampidest, jätta ideoloogilised järeldused lugejate teha ja kirjeldada/analüüsida ajastu erinevaid ilminguid. **Jaak Viller** keskendub oma artiklis Irdi repertuaaripoliitilistele põhimõtetele, **Luule Epner** annab ülevaate teatriuudenduse kajastusest sünkroonkriitikas. Olgugi et Ird ise ei kuulunud teatriuudendajate hulka, oli tema panus noorte lavastajate toetajana märkimisväärne ning tagantjärele on keeruline hinnata, kas ja kui valutult/valuliselt oleks see – üks helgemaid perioode meie teatriloo – ilma Irdi

toeta üldse teoks saanud. **Tiina Saluvere** publitseeritud kiri on omamoodi näiteks ajastu mentaliteedist ja tollal käibinud praktikatest.

Methise seekordses numbris leidub ka rubriik „Arvustus”, kus avaldatakse **Anu Raudsepa** ja **Hillar Toomiste** retsensioon Jaan Laasi 2010. aastal ilmunud raamatule „Teadus diktatuuri kütkeis. Eesti teadusest ja kõrgharidusest natsionaalsotsialistliku ja sovetliku teaduspoliitika raames. Epikriis”.

Üllataval kombel ei paelu nõukogude aja uurijaid kuigivõrd kaunite kunstide olukord. Selle raamtingimusi (eeskätt tsensuuri) on praeguseks küllalt palju käsitletud, kuid kirjanduse, teatri ja muude kõrgkunsti nähtustega sotsialismiperioodi kahel viimasel kümnendil on spetsiifilises nõukogude kontekstis tegeldud üsna vähe. Ilmselt seepärast, et see, mis tsensuurist läbi pääses, vastas üsna täpselt meie kujutlusele normaalsest kirjandusest või teatrist, et seda ongi raske käsitada mingi spetsiifiliselt nõukoguliku nähtusena. Missugusena meenub Nõukogude Liidus viljeldud esteetikaõpetus, sellest kirjutab **Marek Volt**. **Anneli Kõvamees** vaatleb ideoloogilisi mõjusid niisuguses spetsiifilises žanris, nagu seda oli nõukogude kirjanduses reisikiri. **Piret Kruuspere** artikkel keskendub aga uue aja kuulutajate ehk rahvuslikku ajalugu käsitlevate lavastuste analüüsile. Nõnda jõutakse selles ajakirjanumbris perioodi, mis praegu veel ongi teaduslikuks käsitlemiseks liiga lähedal: laulva revolutsiooni ja üleminekuaega.

Kapitalism on jälle jõudnud Eestisse, kuid selles elus on palju mõjusid ja märke eelnenud formatsioonist. Neid märgata, seletada ja nende tähendust hinnata ongi olnud selle ajakirjanumbri üks eesmärke.